

ASKIYA SAN'ATINI TARIXIYLIK ASOSLARI

Shukurov Alisher

shukurov474@gmail.com

Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada askiyachilik san'ati tarixi va uning nazariyasi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Mavzu doirasida ilmiy ish qilgan olimlar tadqiqotlarini o'rganib tarixiylik tamoyili prinsipi orqali mavzuning mazmun mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiylik tamoyili, askiya san'ati, payrov, yumor, ustoz-shogirt an'anasi, latifa, lof, matal, hajviy hikoya

HISTORICAL FOUNDATIONS OF ASKIYA ART

Shukurov Alisher

shukurov474@gmail.com

Research Institute of Cultural Studies and Intangible Cultural Heritage

Abstract: This article provides information about the history of the art of carving and its theory. The essence of the subject is explained through the principle of historicity by studying the researches of scientists who have done scientific work within the subject.

Keywords: the principle of historicity, the art of askiya, payrov, humor, the tradition of master-disciple, anecdote, praise, matal, comic story

Askiya san'ati - so'z san'ati hisoblanib, xalq ijodiyotining eng sara janrlaridan biridir. Askiya arabcha so'z bo'lib, *zakiy* - o'tkir zehni, hozirjavob ma'nolarni anglatadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi turi. Folklor janri, ikki va undan ortiq kishi yoki guruhning xalq yig'inlarida (sayl, to'y, bayramlar) ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'z tortishuvidir[8].

Askiyada ikki yoki undan ortiq kishi yoxud ma'lum bir guruh orqali munozaraga kirishiladi. Aytilayotgan askiya birovning shaxsiyatiga tegib ketmasligi uchun har bir so'z va iborani ishlatishda ijrochi nihoyatda ehtiyotkor bo'lishi zarur. "Ma'lumki, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi"[5]. Shu bois, askiyachi tilning keng imkoniyatlarini puhta egallagan, so'z o'yini, qochirim, hazil-mutoyiba, kinoya tashbih, kesatiq, o'xshatish, mubolag'a kabi hajv san'ati vositalaridan ustalik bilan to'la foydalana oladigan bo'lishi lozim. Askiya san'atining vazifasi kulgi orqali

kishilarning kayfiyatini ko'tarish, ularga zavq bag'ishlash, muayyan mavzu doirasida ularning bilimlarini yanada kengaytirish, aqlini, fikrini charxlash, ziyrak, hozirjavob bo'lishga da'vat etish, shu bilan bir qatorda turmushdagi va ayrim kishilar xulqidagi kamchiliklar ustidan yengil kulgu uyg'otishdir. Askiya alohida janr sifatida, asosan, XV asrdan boshlab shakllangan.

Har bir sohani tadqiq etishda uning shakllanish tarixini o'rganish asosiy tamoyillardandir. O'zbek askiya san'ati o'zining uzoq asrlik rivojlanish jarayonlarida bir qancha davrlarni bosib o'tdi. O'rta asrlar madaniyati va san'ati rivojida Hirot shahri ijtimoiy-madaniy faoliyati alohida ahamiyatga ega. Bu madaniyat rivoji ulug' mutaffakkir Alisher Navoiy nomi bilan chambarchas bog'liqdir. Alisher Navoiyning "Unsiya"sida 500ga yaqin shoir va yozuvchilar, musiqashunoslar, hofizu sozandalar yig'ilgan bo'lib, juda katta ijodiy yutuqlarga erishilganligi manbalarda aniq ko'rsatilgan. Shu qatori Navoiy bobomiz askiyaga ham alohida ahamiyat berganliklari natijasida askiya san'at darajasiga ko'tarilganligini alohida e'tirof etish lozim.

O'sha davrda adabiyot va san'at yuksak darajada rivojlangan bo'lib unga Shoir Zayniddin Mahmud Vosifiy yozishicha, Hirot badiiy so'z ustalari - Hofizi Bosir, Hofizi Mir, Hofizi Hasan Ali, Hofizi Sulton Mahmud bishiy, Shod Muhammad, Mirsarbar Raxno, Burxonig'ung, Hasan Voiz, Sayid G'iyosiddin Sharfa, Xalil Sahhob, Muhammad Badaxshilar o'z xissalarini qo'shganlar. Navoiy zamondoshi Muhammad Badaxshini "Askiyachilarning piri", deb ataganlar.

Tarixchi olim B.Ahmedovning aytishicha, askiya Amir Temur davrida ancha rivojlangan. Sohibqironning o'zi ham yaxshigina askiyachi bo'lgani haqida ma'lumotlar bor. Buyuk sarkarda "Baliq ovi" payrovdan askiya qilishni xush ko'rar ekan. Buyuk podsholardan biri Boyazid ham quyidagi: *"Dunyo bir ko'r bilan cho'loqqa qolganini qara"*, - degan kinoyani qilgan ekan[3].

Yozma tarixiy manbalarda qayd etilishicha, askiya XV-XVII asrlarda keng tarqalgan. Shoir va olim Zayniddin Vosifiy (XVI asr) Hirot badiiy askiya keng avj olganini yozadi va o'nlab mohir askiyachilar orasida eng iste'dodli Mavlono Abdulvoseh Munshiy ismini keltiradi. Askiya haqida Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Xondamirlar ham o'z davrida Mavlono Burxonilang, Hasan voiz, Said G'iyosiddin sharfa singari o'nlab askiyachilar ijod qilishganligi haqida ma'lumotlar berishgan. "Askiya" atamasi taxminan XVII asrlardan boshlab iste'molga kirgan. Undan oldin "aytish" va "zarofat" atamalari qo'llangan. Zarafshon, Qashqadaryo va Surxon vodiysida suxanpardozlarning tortushuvlari ham "Askiya", - deb yuritiladi[5].

XVIII-XIX asrlarda askiya san'ati ta'kidlab o'tganimizdek, Farg'ona vodiysi va Toshkentda keng rivojlandi. Bu janrda kishilarning bir-biri bilan badiiy so'z to'qishda, so'z o'yinida, adabiy bahsda, aqlar musobaqasida ko'pchilik o'rtasida

halol tortishadilar. Bu asrda O'zbekistonda juda ko'p askiyachilar yetishib chiqqan bo'lib, bular Marg'ilonlik Jalil buqoq, Sulaymon qori, Mamajon qovoq, mulla Muxammad buva, Qo'qonlik Mirzaraxim quloq, Niyozboqi sichqon, Zohid burun, Matxoliq askiya, Toshkentlik Abdulla fonus, Saidahmad, Ismat askiya, Aka Buxor Zokirov singari askiyachilar shular jumlasidandir.

So'ngi Qo'qon hukmdori tarixdan ma'lumki, Xudoyorxon turli sayl-tomoshalarga ming-minglab kishilar ishtirokida o'tkaziladigan an'anaviy o'yinlar ishqibozi bo'lgan, ayniqsa, xalq ijodini yaqqol namoyon etadigan askiya payrovlarini nozik tushungan, chorak asrdan ortiqroq davom etgan hukmdorligi mobaynida bir necha qiziqchi va askiyachilar xon o'rdasining o'zida doimiy istiqomat qilganlar. Yuzlab, minglab haloyiq qatnashadigan katta marosimlarda ular har qanday mansabdorlardan tortib, xonning o'zini ham nishonga olib, istagancha mazax qilishlariga ruxsat berilgan.

Buyuk yozuvchi Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida "Xon ko'ngil ochmoqchi" va "Qiziqchilar" boblariga bir nazar tashlagan odam bu xususda keragicha ma'lumotga ega bo'ladi. Ushbu asarda xon saroyida doimiy istiqomat qiladigan Bahrom, Baxtiyor singari qiziqchi va askiyachilar boshlig'i tasvirlangan.

XX asrning boshlari va o'rtalarida Yusufjon qiziq Shakarjonov, Dehqon Yuzboshi Shernazarov, Erka qori Karimov, Ijroqum buva, Tursun buva Aminov, g'oyib ota Toshmatov, Jo'raxon Sultonov, Abdulhay maxsum Qozoqov, Mamajon maxsum, Mamajon ota madaminov, Saydali Jalilov, Amin buva, Rasul qori Mamadaliev, Rahmatqul Yasharov, G'ulomjon Ro'ziboev, Zaynobiddin va Madaminjon Yusupovlar, keyingi avlod vakillari Muxiddin Darveshev, hasanboy Sultonov, Yo'ldoshxon Nosirov, G'iyosiddin Abdurahmonov, ne'matjon Toshmatov singari mashxur askiyachilar faoliyat ko'rsatdilar. Erka qori Karimov askiyaning o'n to'rtta chistonini (payrovini) yaratdi. Bu chistonlar "O'xshatdim", "Gulmisiz, rayxonmisiz", "Afsana", "Ota bola, "Imorat qurish" singari payrovlardan iborat bo'lib xalq orasida mashxur bo'lgan.

Askiya janri bo'yicha deyarli yozma adabiyotlar kam. Mazkur janr bugungi kungacha ustoz-shogird an'anasiga tayangan holda bugungi kungacha yetib keldi. Ma'rifat jonkuyari bo'lgan hassos shoir Cho'lpon 1936 yilda "Guliston" jurnalida e'lon qilingan "Qiziqqlar" maqolasida aynan ana shu masalaga to'xtalib, vaqt kutib turmasligini, mashhur qiziqqlarning har biri xalq teatrlarining namoyon bo'lish shakli ekanligini alohida uqtirgan, tez orada ular xalq xotirasidan o'chib ketish xavfi ostida ekanidan ogohlantirgan edi.

Shunday bo'lsa-da, Askiya san'atini o'rganishga qiziqish 1960-yildan e'tiboran boshlanadi. Shungacha Sharif Rizoning 1940-yili "Guliston" jurnalining №4-sonida bosilgan "Xalq san'atkorlari" maqolasi bilan A.L.Troiskayaning "O'zbekiston xalq teatri" qo'lyozmasida askiyaga bag'ishlangan bir bo'limcha hamda o'zbek satirasi

muammolariga bag'ishlangan bag'ishlangan ayrim maqolalar, shuningdek, 1960-yili nashr etilgan To'liq Obidovning "Yusufjon qiziq" risolasi bo'lgan.

Rasul Muhammadiev Askiya san'atini birinchilardan bo'lib ilmiy asosda atroflicha o'rgangan olimlardan biridir. Uning izlanishlari natijalari 1962-yili bosilgan "Askiya" nomli ilmiy ishida va 1970-yili chop etilgan "Askiya" to'plamida umumlashtiriladi.

1962-1965-yillarda Farg'ona vodiysi an'anaviy teatrini o'rganish bo'yicha uyushtirilgan ekspeditsiyalar davrida olimlar qatori O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, san'atshunoslik fanlari doktori, professor Muxsin Qodirov ham askiyani ilmiy tadqiq etish va yozib olishga katta e'tibor beradi va 1991 yilga kelib u o'zining "Yusufjon qiziq" nomli risolasini yozadi[6].

Askiyani ilmiy jihatdan o'rganishda Rasul Muhammadievning "Askiya" to'plami (1970), Muxsin Qodirovning "O'zbek xalq tomosha san'ati" (1981), "Tomosha san'atining o'tmishidan lavhalar" (1983), "O'zbek an'anaviy teatri" (2010) kabi asarlari, "Kulgu ustalari" o'quv qo'llanmasi (2008), Hasanboy Sultonovning "Askiya" (1998), Said Anvarning "Abdulla qiziq nima deydi?" (2006), Ubaylulla Abdulla va Iskandar Rahmonning "Kulganlar darmonda, kulmaganlar armonda" (2007) kabi risolalari, Filalogiya fanlari doktori Xikmatullo Do'smatovning "Askiya matnining lingvostilitiskasi" (2015) monografiyasi, "Askiya - so'z o'yinlari san'ati" (2021) hamda O'zbekiston xalq artisti, professor Sultonali Mannopovning "Askiya va qiziqchilik san'ati" kabi kitoblari, shuningdek, falsafa fanlari doktori, professor Abdumutal Qambarovning "O'zbek askiya san'ati" maqolalari o'zbek milliy Askiya san'atini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Askiya san'atini o'rganishga qiziqish 1960-yildan e'tiboran boshlanadi. Shungacha sharif Rizoning 1940-yili "Guliston" jurnalining № 4-sonida bosilgan "Xalq san'atkorlari" maqolasi bilan A.L.Troiskayaning "O'zbekiston xalq teatri" qo'lyozmasida askiyaga bag'ishlangan bir bo'limcha hamda o'zbek satirasi muammolariga bag'ishlangan ayrim maqolalar bo'lgan. Bularidan tashqari buyuk rejissor Malik Qayumov boshchiligida "Askiya" hujjatli filmi olinadi.

Askiyani ilmiy jihatdan o'rganishda Muxsin Qodirovning "O'zbek xalq tomosha san'ati" (1981), "Tomosha san'atining o'tmishidan lavhalar" (1983), "O'zbek an'anaviy teatri" (2010) kabi asarlari, "Kulgu ustalari" o'quv qo'llanmasi (2008), Hasanboy Sultonovning "Askiya" (1998), Said Anvarning "Abdulla qiziq nima deydi?" (2006), Ubaylulla Abdulla va Iskandar Rahmonning "Kulganlar darmonda, kulmaganlar armonda" (2007) kabi risolalari, Filalogiya fanlari doktori Xikmatullo Do'smatovning "Askiya matnining lingvostilitiskasi" (2015) monografiyasi, "Askiya - so'z o'yinlari san'ati" (2021) hamda O'zbekiston xalq artisti, professor Sultonali Mannopovning "Askiya va qiziqchilik san'ati" kabi kitoblari, shuningdek, falsafa

fanlari doktori, professor Abdumutal Qambarovning "O'zbek askiya san'ati" maqolalari o'zbek milliy Askiya san'atini o'rganishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi[8].

Askiyani muhofaza qilish, asrash va targ'ib qilish va yetkazishda ustoz-askiyachilar jamoalari va guruhlar, jumladan, Qo'qon askiyachilar klubi Jo'raxon Po'latov va Akromjon Akbarov boshchiligidagi, Marg'ilonida Mamasidik Shiraev, Andijon viloyati Xonobod shahrida Muhiddin Sultonov, Asakada Jumavoy Xuraliyev, Qorasuvda Qahramon Abduvohidov rahbarligida faoliyat yuritmoqdalar. "Mana shunday noyob va buyuk san'at bugungi kunda shunchaki madaniy yodgorlik namunasiga aylanib, ko'p joylarda unitilib ketayotgani, himoya va muhofazaga muxtoj bo'lib turgani - bu ham davrimizning achchiq haqiqatidir"[2].

Askiya erkaklarga xos janrdir, ammo hozirgi kunda ayollar o'rtasida ham kuzatish mumkin. Askiya o'zbek xalqi tafakkuri, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlarni o'zida ifodalagan mahnaviy xazinadir. Zero, askiya o'zbek yumori ijtimoiy an'analar bilan bog'liq ravishda hayot tarzi kuzatuvlari asosida muhim masalalarga e'tibor qaratilgan janr sifatida madaniy so'z va tilga oid ma'lumot berishda ahamiyati katta.

Davlatimiz rahbarining joriy yil 2023-yil 11-iyuldagi "Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga asosan, Marg'ilon shahrida Yusufjon qiziq Shakarjonov nomidagi respublika askiya va qiziqchilik san'ati markazi tashkil etildi[2].

Xulosa qilib aytganda askiya va qiziqchilik san'atining boshqa san'at turlaridan farqi shundaki, ijrochidan bir vaqtning o'zida uch-to'rt xil qobiliyatlarni shakllantirishi talab etiladi. Chunki, jamoatchilikka taqdim etilayotgan hajviy hikoyalarni ijro etish jarayonida qo'llanilishi zarur bo'lgan qobiliyatlar quyidagilardan iborat:

1. Ijrochi nutq mahoratini shakllantirish hamda so'z ustida ishlashi orqali, so'zamollik, hozirjavoblik, mantiqiy fikrlash qobiliyatini umumlashtirishga erishishi lozim.
2. Mimika va fontamima harakatlarini to'g'ri ishlatish uchun ko'zguga qarab ijro etayotgan hajviy asarini ifodali o'qib mashq qilishi talab etiladi. Bu mashq jarayoni ijrochining ijro etayotgan hajviy asarini mazmun mohiyatini oshirishda tinglovchilarga tez yetib borishida katta amaliy ahamiyatga egadir.
3. Xotirani o'z xotirasini mustahkamlashi uchun quyidagi metodlardan foydalanishi kerak: yumoristik hajviy hikoyalarni ko'proq eshitish, qatra va xandalarni yodlash, ustoz san'atkorlar "So'z ustalari va qizqichilar" ijodini kuzatish va o'rganib borish, lof, matal, latifalarni yozib olib, osondan murakkabga borish metodi orqali kichikdan kattaroq latifalarga va hajviy hikoyalarni o'qib, to'plab o'rganishi lozim.

4. Har doim aholi o'rtasida yurgan vaqtida hayotiy voqealarni usluksiz kuzatish va tahlil qilish talab etiladi. Bu esa ijrochining repertuarini boyitishda muhim vositadir. Oddiy hayotiy jarayonlarda bo'layotgan voqea va hodisalardan xulosalar chiqarish orqali tanqidiy yondashib yumoristik tarzda yengil kulgu ostida kamchiliklarni e'tirof etish uchun kichik hikoyalarni to'qishi lozim.

Biz yuqorida askiyachining askiya aytish mahoratini shakllantirish jarayonida qo'llanilishi kerak bo'lgan metodlar va tavsiyalar to'g'risida mulohazalar yuritdik. Ushbu tavsiyalarni amaliyotda joriy etish askiyachilik san'atining rivojiga xissa qo'shish bilan birga ijrochining askiya ijrochilik mahoratini oshirishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.07.2023-yildagi PQ-222-sonli "Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
2. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti ulug' va kelajagi farovon bo'ladi. - Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2019, - B. 135.
3. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. -Toshkent: O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti. 1959. - B 141.
4. Do'smatov H. Askiya - so'z o'yinlari san'ati. Maqola. 2021.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat. 2008. - B. 83.
6. Muhammadiyev R. Askiya to'plami. 1970.
7. Obidov T. Yusufjon qiziq. - Toshkent: 1960.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2000. - B. 456.